

І. М. ДЗЮБА

ЩО ЗА ОБРІЄМ?

**(наша культурна спадщина
і культурне майбуття)**

У статті розглядаються питання дослідження української спадщини, обговорюються шляхи створення цілісної концепції історії національної культури.

Вже в останні роки існування СРСР обмежені спершу розмови про "білі плями" в історії культури його народів почали переростати в наполегливішу й ширшу постановку питання вже не стільки про "плями" – і білі, і чорні, і криваві, – скільки взагалі про повноту історичної культурної пам'яті; про повернення народам усіх духовних цінностей, створених попередніми поколіннями, але вилучених, сфальсифікованих або замовчуваних більш як півстоліття; про зріліше і всебічно сприйнятливіше ставлення суспільства до культурної спадщини. Слідом за поглибленням цього усвідомлення необхідності прилучення до відчужених духовних багатств іде й реальне їх запотребування, читацьке та глядацьке освоєння, осмислення в естетичній свідомості та публіцистичній думці. Звідси, треба сподіватися, відкривається шлях до нової культурної свідомості та нової духовної реальності.

Обидві сторони цього процесу – і принципове усвідомлення проблеми "розпечатування" національних духовних скарбниць, і фактичне надання вцілілих текстів та взірців народів – спостерігаються і в нас в Україні (як і пов'язана з цим переоцінка образу своєї національної структури взагалі, його адекватніше бачення).

Однак і масштаби, і форми, і темпи цього процесу поки що багато в чому прикро відмінні від того, що відбувається в російській культурі або, скажімо, в культурах народів Балтії.

У чому ж річ? Ще кілька років тому можна було нарікати на нерозуміння важливості цієї справи та на дефіцит доброї волі. Сьогодні цього вже не скажеш. Є вже й конкретні досить ґрунтовані плани. Так, Спілка письменників України, Інститут літератури і Держком України по пресі розробили солідний перспективний план видання творів репресованих і дискримінованих або "забутих" авторів. Скомпоновано між-видавничий план видання серії пам'яток історичної думки, серії літературних пам'яток. Дуже широкий план видання документів та джерел з історії України розробила Археографічна комісія Академії наук України. У роботу по виданню дискримінованої художньої та наукової літератури включилися такі видавництва, як "Наукова думка", "Дніпро", "Либідь", "Український письменник", "Каменяр"; окремі видання здійснюють культурні товариства та кооперативи. Науковці Києва і Львова почали брати участь у підготовці текстів до багатотомної "Гарвардської бібліотеки давнього українського письменства".

Перший прорив зробили наші літературно-художні, а потім і науково-популярні журнали, публікуючи окремі твори В. Винниченка, М. Грушевського, Д. Яворницького, М. Хвильового, деяких письменників з еміграції. Потім почали з'являтися й окремі видання – роман В. Підмогильного "Місто", "Чорний ангел", твори О. Слісаренка, антологія "Молоді Музи", збірка Д. Фальківського, "Сонячна машина" й оповідання В. Винниченка, його ж "Відродження нації"; романи І. Багряного; теоретичні праці Леся Курбаса; "Історія України" М. Аркаса; історичні дослідження М. Костомарова; "Предок" М. Грушевського та низка інших видань. У повнішому вигляді вийшли твори деяких авторів, "повернених" нам у 60-ті рр. у надто скромному обсязі (О. Олесь, М. Куліша, Г. Косинки, М. Драй-Хмари, М. Зерова, В. Поліщука, В. Бобинського та ін.).

Однак це лише перші кроки на безмежному полі. Я вже не кажу про те, як стримує цю роботу катастрофічний брак паперу та голодна дієта, на якій тримають нашу культуру. Але бракує й координації дій. До того ж надто довго ми "набиралися духу", втративши дорогоцінний час. "Період розгону" триває ще й досі. Гірше того, значні явища з відчуженого фонду української літератури, з'являючись сьогодні на сторінках періодики, хоч і викликають читацький інтерес, але не такий широкий, як хотілося б. Повільно й вузькими напрямками відбувається й професійне літературознавче освоєння відновлюваних масивів літератури, як і робота над створенням нової концепції історії української літератури, нової концепції української куль-

тури, не кажучи вже про оновлення їхнього образу в масовій свідомості.

Тривожних слів з цього приводу не бракує, але зрозуміле емоційне невдоволення справі допомагає мало. Як і звичне вже нарікання на нашу, мовляв, млявість, неповороткість та вічні запізнення до розподілу історичних благ. Національна самокритика – річ потрібна і важлива, але є для неї істотніші сфери застосування, аніж суб'єктивна характерологія.

Недостатня у нас широчінь та очевидна загальмованість процесу регенерації національної культури, зокрема ж оприлюднення, прийняття й інтерпретації відчуженої літературної спадщини давніх і недавніх років пояснюється, на мій погляд, крім матеріально-фінансових та технологічних і організаційних обставин, ще й сукупністю багатьох інших. Тут і те, що льодовиковий шар сталінізму-брежнєвізму в Україні виявився потужнішим, ніж деінде, а ідеологічне розмерзання почалося пізніше і відбувалося поверховіше. Тут і невизначеність статусу національної культури в Україні, яка негласно перебуває на становищі культури доповнювальної, сказати б, факультативної, і відповідальності за яку на рівні державних структур має суто формальний характер. Тут і ганебна для суспільства слабкосилисть поліграфічної бази України (навіть та значною мірою використовувалася для потреб центральних відомств), і постійний паперовий голод. Тут і брак дослідників, текстологів, джерелознавців та інших фахівців (а звідси й бідність як фундаментальних досліджень, так і архівно-документальної бази, корпусу джерел та підготовлених текстів), – адже масштаби їх підготовки мізерні, бо вузи України ніколи (за винятком хіба що короткого періоду 20-х рр.) не ставили своїм завданням виховати потужний контингент гуманітаріїв, зорієнтованих у справжніх багатствах української культури та в її проблематиці, перейнятих розумінням її життєвої необхідності для буття народу і здатних плідно й самовіддано працювати на цій "неперспективній" ниві, – такі люди, звичайно ж, не переводилися (навіть після масового винищення їх у 30-х рр. й багатьох переслідувань у наступні), але тільки всупереч офіційному навчанню й настановленню. Тут, нарешті, й загальна національна деморалізація, відчуження значної частини народу від власної культури як результат тривалої і планомірної дії багатьох суспільно-політичних, соціально-економічних, ідеологічних та інших чинників, що призвело до перекривання багатьох артерій, які живлять культуру народу і народ від культури; призвело й до пониження культурної потреби, зумовило порівняно млявий по-

пит на ті явища, які вже сьогодні можуть бути запропоновані.

Коли мова заходить про втрати минулого, громадська увага, природно, насамперед концентрується на "великому терорі" 30-х рр. і на тих порівняно меншій величині руйнівних хвилях, що були перед ним та після нього. А далі громадська увага звертається до явищ, вилучених уже внаслідок не самого фізичного терору, а терору ідеологічного, затаврованих і відбракованих з позицій світоглядної нетерпимості або політичної агресивності. Нарешті, третя група літературних явищ, що виявилися причеченими на тривале забуття, — це ті, які стали жертвами зубожіння духовних інтересів, "спрощення" смаків та й просто незацікавленості, лінощів, непам'ятливості. Занепад культури завжди має, так би мовити, зворотну силу — спадщина стає "непосильною" і бачиться зубожено, і невільний у посіданні минулого той, хто невільний у сьогоднішньому діянні. Суспільство абсолютної соціальної маніпуляції маніпулює і своїм минулим, перекроюючи і обтинаючи його згідно з власним образом і подобою.

У нас в Україні всі ці три пласти втрат утворилися під впливом як чинників загальнорадянського порядку, так і надзвичайно гостро явлених чинників специфічних, закладених в українській (антиукраїнській!) політиці Сталіна-Хрущова-Суслова-Брежнєва. Маю на увазі насамперед доведений до ідеологічного ідіотизму синдром "українського буржуазного націоналізму" (сталінський варіант "мазепинського", "сепаратистського" синдрому російських царів). Роками й десятиліттями роздмухуваний антиукраїнський психоз не тільки поглибив наслідки загального "великого терору", а й призвів до трагічно викривленого, вбого звуженого бачення всієї української історії та культури, до психопатично-сектантської підозріливості та жорстокої поліційної вибірковості стосовно її цінностей. Загальна тенденція надавати культурі антикультурну (сурогатну) спрямованість в Україні доповнювалась і загострювалась прагненням надати українській культурі такий обсяг і характер, щоб вона працювала на відмирання самої себе, на відмирання української нації взагалі. В цьому й полягав найглибший сенс теорії та практики злиття націй і культур, що як попередній етап передбачала забуття або "стирання" відмінностей між ними. В ідеалі бачилося таке становище (і воно успішно створювалося!), за якого українська культура й українська мова потрібні були лише як засіб боротьби з "українським буржуазним націоналізмом", тобто з рудиментами національного іс-

нування народу, а знання української мови стало б прерогативою працівників відповідних "органів".

Тому ми в Україні втрачали не тільки те, що втрачали всі, але й багато чого такого, що перевищувало цю "загальносоюзну обов'язкову мірку". Скажімо, чи багато літератур можуть похвалитися тим, що навіть офіційно освячені класики не убезпечені від державного мародерства? Чи можемо ми уявити кон'юктурні вилучення текстів у Пушкіна, Лермонтова, Толстого, Чехова, Райніса, Чавчавадзе, Абов'яна чи інших класиків, кожне слово яких "охороняється законом"? А от у нас і класики були беззахисні перед ідеологічними костоломами. Досі у виданнях творів Лесі Українки не знаходили драми "Бояриня", у багатьох виданнях не було вірша "І ти колись боролась, мов Ізраїль" – тільки тому, що національна воля України асоціювалася в поетеси з полоном вавилонським та з долею єврейського народу; у зібраннях творів Ольги Кобилянської дарма було шукати роман "Чорний апостол", у якому йдеться про національно-політичні шукання західноукраїнської інтелігенції початку ХХ ст.; не друкувався ряд поетичних і політичних текстів Івана Франка, зокрема нас оберігали від його критичних міркувань з приводу абсолютизації деяких догм марксизму – міркувань, які, на жаль, виявилися пророчими, нарешті лише нещодавно після тривалої перерви масовий читач одержав повний "Кобзар" Тараса Шевченка – протягом багатьох років його фальсифікували, вилучаючи ряд національно-політичних творів, "образливих" для слуху тих, хто дивився на історію України очима російських царів.

Взагалі історія України – одна з найцікавіших граней історії європейської і світової – трактувалася в нас хіба що як периферійний додаток до історії російської; вона була зредукована переважно до найновішого періоду і зводилася до кількох хрестоматійних епізодів. Особливо вперто і хитромудро ігноровано в ній ті суспільні моделі і цінності, які збагачували або могли збагатити світовий досвід демократичної організації людей. Так, по суті вилучена була з української історії та з історії української культури діяльність релігійно-культурних міщанських братств XVI – XVII ст., що відіграли вирішальну роль у духовній самообороні українського народу від шляхетсько-католицької експансії і засвідчували своєрідність соціально-культурної структури українського суспільства; скоромовкою відбивалися від такого епохального явища в історичному житті українського народу, як Запорозька Січ – цей своєрідний суспільно-політичний і моральний феномен, що залишив глибокий слід у пам'яті й поняттях народу, наклав виразний від-

биток на його демократичні ідеали, відбився в народній поезії та мистецтві. І вже геть принижувалася і плямувалася така, хай і недосконала, і суперечлива, а все ж демократичніша, порівняно з царизмом, форма національної державності, як гетьманщина, що також залишила помітний слід у народній свідомості та в пам'ятках писемності. Відповідно затінені були патріотичні та волелюбні мотиви народної поезії й писемної літератури, пов'язані з цими сторінками національної історії. Певна річ, усе це також призводило до збіднення сфери духовності.

З цієї ж причини – страху перед вільною національно-політичною думкою – десятою дорогою обходили ми широке ідеологічне поле Кирило-Мефодіївського братства, організації передової української інтелігенції 40-х рр. XIX ст. Через причетність до нього Тараса Шевченка цілком замовчувати його не було можливості. Однак аутентичні документи і матеріали не були опубліковані, підготовлений у 60-х рр. збірник документів у трьох томах так і не вийшов друком. Лише тепер, нарешті, маємо це видання. Навіть знамениті "Книги Битія українського народу" у нас не видавалися і практично нікому не були приступні, крім академічних спеціалістів. Тим часом ідеологія кирило-мефодіївців, особливо їхнього лівого крила, являла собою надзвичайно цікаву трансформацію європейського республіканізму та польського месіанізму, збагачених і перетворених де'якратичним досвідом козацького періоду української історії. А визвольними ідеями українського народу, – і вона була принципово новим словом у розумінні шляхів слов'янського відродження та співжиття; відкидаючи орієнтацію як на миколаївську Росію, так і на габсбурзьку Австро-Угорщину, кирило-мефодіївці висували план добровільного об'єднання вільних слов'янських народів у федерацію рівноправних республік. Треба належно оцінити сміливість і демократичність політичної думки кирило-мефодіївців, що випереджала не тільки свій час. Нині дослідники звертаються до цієї теми, але ж це повинен бути набуток усієї культурної громадськості, а не вузького кола фахівців; введення відповідних текстів та документів у широкий вжиток, вивчення у вузах (а де-чого і в школах), суспільне усвідомлення їх значно збагатили б наше уявлення про інтелектуальну історію України, істотно змінили б її духовну "карту" і могли б сприяти розвиткові здорового національного самоусвідомлення.

Взагалі доводиться визнати, що багато важливих документів національно-політичної думки у нас цілеспрямовано й уперто вилучалося з обігу або замовчувалося. Так, не видавалися

в радянський час праці Т. Зінківського "Національне питання в Росії", "Молода Україна", "Штунда" та ін.; неприступне сьогодні читачеві багато що з науково-популярної, публіцистичної та художньої спадщини Б. Грінченка, зокрема його дослідження "Перед широким світом" та полемічні "Листи з Наддніпрянської України"; памфлет І. Нечужа-Левицького "Україна на позовах з Московщиною" та ін. Навіть твори українських економістів марксистського або близького до марксистського напрямів у радянський час не перевидавалися. Не публікувалися праці С. Подолинського, який розвинув натурфілософський підхід до проблеми соціально-економічного устрою людства. До речі, український економіст М. Туган-Барановський, лише з чуток відомий у нас як "легальний марксист", залишив помітний слід у світовій економічній науці, і його праці й досі високо цінуються серед фахівців на Заході. Неприступною і невивченою залишається творчість двох видатних українських філософів ХІХ ст. П. Юркевича і В. Лесевича.

Тяжко відбилосся на інтелектуальному житті України те, що з нього на тривалий час були вилучені плоди праці трьох великих трудівників і мислителів – М. Костомарова, П. Куліша, і М. Драгоманова. Та й те, що видається нині, – лише мізерна частка їхньої наукової спадщини. Досить дивним було і ставлення до багатьох представників суспільно-політичної думки Західної України кінця ХІХ – початку ХХ ст., навіть до тих із них, кого вселяю вихваляли як демократів, прогресистів і соратників І. Франка. Наприклад, М. Павлика, О. Терлецького хвалити хвалили, а видавати не видавали, та й досі не видаємо (невеличкий однотомник белетристики М. Павлика справи не вирішує: йдеться про нього як про політичного мислителя). І вже зовсім не доводиться говорити про документи суспільно-політичної боротьби в Україні в 900-ті, 10-ті і 20-ті рр. ХХ ст. або про мемуарну літературу, що відбивала суспільне й культурне життя тієї пори з "не нашої" точки зору (як, наприклад, щоденники і спогади Є. Чикаленка), на забуття прирікалася або просто перекреслювалася культурна діяльність багатьох демократично настроєних співвітчизників, як, скажімо, Христини Алчевської чи Софії Русової.

Крім втрат, викликаних свідомим і рішучим цензуруванням класичної спадщини, були (і, власне, залишаються) втрати, зумовлені "м'якшими причинами" – такими, як перестрашування, підозрілість, "безгосподарність" у культурі, лінощі, байдужість, параліч інтересу до національної духовності та й просто елементарне здичавіння від власної "правильності". Зрештою, й це – наслідок обставин політичних, ідеологічних,

що спричинилися до загального зубожіння сукупного духовного запиту суспільства, в тому числі й запиту до власного минулого.

Як один із напівзабутих материків української культури можна назвати широкий і важливий доробок блискучої плеяди вчених-гуманітаріїв Харківського університету (О.Потебня та його учні – М.Сумцов, Д.Багалій, Д.Овсянико-Куликовський, О.Єфіменко, О.Русов, І.Маслов, І.Халанський, Г.Гіршман, В.Бузескул, М.Павловський та ін.). Втім, можна згадати і харків'ян початку ХІХ ст. – В.Каразіна, Є.Філомафітського, Р.Гонорського, І.Срезневського. Бодай частину їхніх праць також варто було б видати у спеціальному історико-літературному збірнику, відновивши таким чином важливу ланку в розвитку наукової та громадської думки, доповнивши панораму нашої духовності.

А піднесення культурного і наукового життя в Галичині кінця ХІХ – початку ХХ ст.! Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові протягом 1892 – 1917 рр. видало 120 томів наукових "Записок", 35 томів "Етнографічного збірника", 14 томів "Матеріалів до української етнології", 15 томів збірника історично-філософської секції і стільки ж – філологічної; крім того, збірники з питань соціально-економічних, юридичних, природничо-математичних наук, медицини тощо. Коли врахувати, що все це робилося без будь-якої державної підтримки, виключно за рахунок добровільних пожертв і зусиль, то можна лише дивуватися з енергії національно-культурного розвитку нашого народу. А науковий рівень цих видань сьогодні може бути прикладом для академічних інституцій. Чи не час подумати про те, щоб репродукувати бодай найцінніші з них або скомпонувати свого роду антологію? Те ж саме стосується і матеріалів "Київської старини" (виходила з 1882 по 1907 р.) та київського "Українського Наукового Товариства", створеного в 1906 р. часопису "Україна". Все це також порозгублюване, потребує прискіпливого огляду, вивчення, а багато що – репродукування. Тоді будуть усунені численні прогалини в інтелектуальній історії України; тоді ми побачимо, як уперто регенерувала національна культура після всіх смертельних ударів і скільки зусиль докладала для свого утвердження її самовизначення, які неповторні грані людського духу являла.

Я назвав лише деякі з фактів і явищ дореволюційної української культури, що з різних причин "випали" з сучасної культурної свідомості і лише почасти в неї повертаються. Але навіть з цієї часткової "інвентаризації" втрат видно, як спрощувано, знебарвлювано картину дореволюційного духовного життя нації. Але ж іще затятіше попрацювала псевдокласова світо-

влаштувальна сокира над літературним процесом перших радянських років, які в багатоманітності свого соціально-культурного змісту виявилися неприйнятними для войовничого державного забобону доби сталінізму. Втім, цей аспект теми на сьогодні вже порівняно відомий. Болюче визначення "розстріляне відродження" міцно ввійшло у суспільну свідомість.

Але набагато менше знає широка громадськість про "задушене відродження" кінця 50 – 60-х рр. Арешти 1965 і 1972 рр. та "тихі" репресії наступних призвели до сумних наслідків: покалічені долі, вилучені або невидані книжки, ненадруковані твори, занепад творчої думки, загрозливе зростання конформізму. Тільки 1990 р. вийшов роман Андрія Кондратюка "Важке прозріння", який пролежав у редакціях та видавництвах з 60-х рр. Із запізненням на чверть століття з'явився, нарешті, 1988 р. поетичний збірник Василя Голобородька – поета, який ще на початку 60-х рр. означив нову хвилю в нашій поезії, поета, якого видано багатьма європейськими та іншими мовами. Майже чверть століття довелося ждати Михайлові Саченку та Валерію Іллі, Миколі Самійленку, трохи менше – Миколі Воробйову та Віктору Кордуну, представникам так званої київської школи поетів. Досі не видані Микола Холодний, Борис Мамайсур, Михайло Григорів, покійний Григорій Тименко, а кожен з них – цікава, неповторна грань української поезії 60 – 80-х рр. Багато років наша громадськість була позбавлена можливості вивчати творчість засудженого і загиблого в мордовських таборах Василя Стуса – кришталеву чесної людини і одного з найталановитіших українських поетів. Нарешті маємо перші видання і його, і Євгена Сверстюка, Івана Світличного, Василя Рубана. А Василь Боровий та Микола Данько, дискриміновані просто з чиєїсь надмірної запопадливості? І це ще не всі імена в літературі, не кажучи про втрати в живопису, музиці, кіно, науці, – це повинно стати предметом окремої розмови.

Сьогодні ми володіємо лише частиною того, що напрацьовано зусиллями багатьох поколінь трудівників у нашій національній культурі. Але й уся ця ще нам недоступна сума напрацьованого, в свою чергу, лише частина того, що могло б "відбутися", якби лінії розвитку могли здійснитися сповна, а не були обірвані силоміць – нерідко на самому початку. Ми можемо тільки намагатися уявити собі, якою могла б бути наша культура, розвиваючись нормально, в міру творчих сил народу. Хоч уявити це неможливо, не кажучи про реконструкцію цього гіпотетичного стану. Але в нашій спроможності інше: принаймні відновити, повернути народові те, що все-таки було створено, що об'єктивно існує, але відчужене різною мірою і в різній фор-

мі. Роботу цю вже розпочато, але вона потребує того, щоб їй було надано воістину державного розмаху і цілеспрямованості.

Та повернення спадщини – це лише перший етап її освоєння. Треба ще щоб вона була адекватно сприйнята суспільством, щоб духовний попит на неї був достатньо активний. Далі: необхідне глибоке наукове і критичне вивчення того, що повертається. По-перше, з огляду його місця в інтелектуальному житті та культурному процесі свого часу, а по-друге, з огляду його здатності і сьогодні жити в нашій свідомості, діставати нове значення, брати участь у нашому духовному самотворенні.

Освоєння відновлюваної спадщини змінить образ нашої культури і в наших власних очах, і в очах інших народів, в очах культурного світу. І, зокрема, допоможе нам подолати той комплекс неповноцінності, який у різні часи нав'язували нам політично, економічно, культурно. Допоможе побачити духовний та інтелектуальний потенціал нашого народу. Звільнитися від стереотипів, що тяжіють над уявленнями про українську культуру і літературу.

Всякий стереотип, певна річ, виникає з якоїсь реальності і відбиває її, але відбиває неповно і спотворено. Це стосується і стереотипів, "націлених" на українську культуру й літературу.

Ось деякі з них.

Стереотип сільськості. Уявлення про українську культуру і літературу як породження сільського побуту і переважно на селянина зорієнтовані (вульгаризований варіант цього стереотипу – уявлення про все українське як "мужицьке").

Цей стереотип має свої підстави, оскільки українська нація в XVIII – XIX ст. була нацією переважно селянською – нацією з неповною соціальною структурою, вкрай слабким представництвом національної земельної аристократії, та буржуазії, національного робітничого класу (неповнота соціальної структури почасти відчувається і нині). Звідси випливали і достоїнства і вади української культури, літератури, про які йтиметься далі.

XIX ст. виробило романтичну концепцію української нації, в основі якої лежала ідеалізація села. Селоцентризм визначив і пізніші народницькі уявлення про українську націю. Її хотіли бачити як суму сільських громад з патріархальним укладом життя. Розвиток народу уявлявся як процес природний, а не культурний.

Ще М. Драгоманов вказав на величезну небезпеку ігнорування ролі міста в національно-політичних планах українських патріотів. Але його глибока критика, на мій погляд, мала одну ваду. Він не підкреслював, що утопічна концепція українства без міста не

була просто плодом недомислу. Вона виникла, так би мовити, з нужди і по-своєму відбивала об'єктивну реальність: місто як опорний пункт царської бюрократії та зрусифікованого міщанства перестало бути для України конструктивним національним чинником, стало, навпаки, вогнищем денационалізації. Однак Драгоманов мав цілковиту рацію, запевняючи, що без зміни національно-політичного характеру міста справа українського національного руху буде безнадійно програна, хоч як напрям пошуків виходу із становища міг запропонувати лише політичну агітацію українською мовою: теж свого роду утопія з погляду можливих результатів.

По-іншому ця колізія постала в кінці XIX – на початку XX ст., зокрема в концепціях безбуржуазності української нації, що їх звичайно приписують М. Грушевському (здебільшого спотворюючи їх), і в так званій теорії єдиного потоку. Необґрунтовані крайнощі теорії "безбуржуазності" та "єдиного потоку" методологічно зумовлені підміною соціального критерію мовно-культурним. Однак і огульне заперечення в радянський час усіх суджень та спостережень, які стосувалися своєрідності структури української нації, уявляється вкрай необ'єктивним і неплідним. Безглуздо заперечувати економічну, політичну і культурну слабкість малочисельної української буржуазії. Безглуздо заперечувати, що переважна частина принаймні великої буржуазії, як і поміщиків, була не українською за національністю. Те ж саме стосується і пролетаріату, почасти й інтелігенції, хоча остання була не так прийшлою, як зрусифікованою.

Все це, зрозуміло, накладало глибокий відбиток на весь характер української національної культури. З одного боку, визначало її глибокий демократизм, органічність, багатство і гнучкість мови, етичну прозорість, соціальний альтруїзм, щире людинолюбство. З другого – обмежувало життєвий діапазон, звужувало сферу взаємодії з суспільною аудиторією, консервувало світоглядну основу, стримувало ідейні та стильові пошуки (якщо говорити про літературний і культурний процес у цілому, а не про окремих видатних митців, які здійснювали "прориви" на нові рівні художнього мислення).

І все-таки визначати українську культуру як орієнтовану лише на селянство і тільки його світоглядом позначену – зовсім неправильно. По-перше, були цілі історичні періоди, коли вона виступала переважно як міська. У XV – XVII ст. діяльними творцями і носіями української культури були міста: міщанські релігійні братства, ремісничі гільдії, цехи тощо. У XVII – XVIII ст. книжна вченість і наука Києво-Могилянської академії, барокко в поезії, архітектурі та інших мистецтвах, партесна

музика, портретний живопис та інше створювали досить складну картину структурно повної культури, основними генераторами якої були, мабуть, міста (до речі, слід згадати і про відчутний в Україні у XV – XVII ст. вплив відродженських та реформаторських ідей).

Ми забуваємо про істотну різницю між українським містом того часу і містом російським. Українські міста мали самоврядування за магдебурзьким правом, яке в них відібрано остаточно лише в кінці XVIII – на початку XIX ст., в них функціонували органи козацького і міщанського самоврядування, діяла досконала на ті часи судова система; велику роль відігравали ремісничі цехи та міщанський стан. Тільки система продуманих і цілеспрямованих заходів Петра I і Катерини II – антипротекціоністських щодо російського промислу і заборонних або дискримінаційних щодо українського – змогли підірвати українську торгівлю та ремесло, затримавши тим самим розвиток українського міста, формування і розвиток національної буржуазії та національного робітничого класу. Однак і протягом XIX ст. маємо немалі "міські" вкраплення в матеріальній та духовній культурі українського народу. Національна культура як живий організм, що прагне повноти, робила зусилля "відвоювати" місто...

Ще 1903 р. група письменників на чолі з М. Коцюбинським і М. Чернявським виступає з маніфестом, у якому проголошує необхідність для української літератури розширити сфери обсервації та освоїти матеріали життя міських шарів населення, підкріплюючи цей заклик власною творчою практикою. По-своєму робили це також "декаденти" і модерністи початку XX ст., відбиваючи духовний стан і комплекси частини народжуваної молоді української міської інтелігенції. М. Чернявський звернувся до зображення пролетаріату (як почасти і С. Черкасенко), В. Винниченко – сільського пролетаріату, міського люмпен-пролетаріату та інтелігенції. В передреволюційні та перші революційні роки оформляється пролетарське крило української літератури. Що ж до українського мистецького і літературного авангарду 20-х рр., який дістав європейське визнання, то він принципово орієнтувався на урбанізм, – наче з бажання швидше додати ланку, якої бракувало.

Я вже не кажу про те, що класики української літератури І. Франко та Леся Українка виражали повноту інтелігентської свідомості, що осмислює весь обсяг національного життя.

А яка ситуація сьогодні? В літературі вона, на жаль, така, що власне життя села, хоч як це не дивно, майже забуте. Це тривожно, а надто тому, що пов'язане з глибоким занепадом нещадно експлуатованого села, із зменшенням його життєвих

сил через відтік із нього творчої енергії. Коли б не це, можна було б тільки радіти з посилення урбаністичних тенденцій в мистецтві й літературі, появи – нарешті – української молодіжної субкультури, що особливо бурхливо розвивається у Львові, а почасти й у Києві.

А втім, наш письменник і в переживанні міста залишається нерідко селяком. У свої слова я не вкладаю ані докору, ані зневаги до селянського психологічного та культурного начала, так само й не маю на думці применшувати його значення в розвитку української національної культури та словесності. Навпаки, саме те, що наша культура і література були значною мірою породжувані і підтримувані творчою енергією та духом селянства, основного носія національного психологічного типу та світосприймання, його глибоким естетичним і моральним чуттям, виражали його світопочування та уявлення про правду і свободу, – саме це надало їм широкого демократизму і гуманізму, забезпечило наступність традиції, допомогло вистояти, вижити за умов державного придушення та колоніального існування. Це одна з найбільших, але не єдина вада; заперечувати її не доводиться, але абсолютизувати – означало б удаватися в той стереотип, про який ішлося на початку.

Стереотип філологічності. Нерідко українська культура, як і усе національне життя, зводиться в уяві багатьох до вербальних мистецтв. В утрированому вигляді це уявлення ще не так давно викликало обивательські звинувачення на адресу українських письменників, мовляв, це вони зі своїх егоїстичних інтересів "зчиняють гвалт" навколо питання про долю рідної мови. А на рівні "спокійніших" мимовільних пересудів та буденної свідомості стереотип філологічності з'являється як одне з перебільшених і спотворених відображень справжньої структурної неповноти української культури, її недостатньої цілісності в деякі історичні періоди. Таке обмеження, я підкреслюю, не випадкове. Річ у тім, що, скажімо, в добу Київської Русі, в XVI – XVII ст. наша культура була таки цілісною. У XVIII – XIX ст., з причини колоніального становища України та адміністративного придушення, вона редукується і дістає риси ущербності, хоча вже на початку XIX ст., а особливо з середини, виявляє величезну енергію самовідновлення та піднесення. Початок двадцятого століття – "срібний вік" української культури: вона багата змістом і високопрофесійна виконанням, досягає багатоманітності форм і стилів, створює розгалужені структури та функціональні інституції. В перше десятиліття після жовтневого перевороту, попри відхід в еміграцію значної частини інтелектуалів, це піднесення триває і наповнюється новим соціальним пасосом. Але спустошення

30-х і наступних років знову деформувало структуру української культури, хоча живучий організм її уперто регенерує, і вона випромінює чималу енергію розростання.

Від об'єктивної міри цілісності та структурної повноти слід відрізнити суб'єктивну міру їх усвідомлення індивідами та суспільством. Тут дається взнаки мала присутність багатьох компонентів національної культури в реальному житті суспільства та мале знання суспільства про неї. Геть багато забуто які яскраві "українські" сторінки в історії філософії, суспільних наук, природознавства, у формах суспільного життя, правової свідомості тощо. Пішли в забуття або мало усвідомлені цінності живопису, архітектури, музики. Ще менше усвідомлений і "затребуваний" колись щонайширше цілісний (ось де були повнота і цілісність!) світ народної культури, хоч він і досі зберігається в уламках.

Стереотип консерватизму (архаїчності). Уявлення про українську літературу і мистецтво як переважно традиційні у своїх формах має деякі підстави і в минулому, і в теперішньому їх стані. Проте абсолютизувати їх не варто. По-перше, наші класики аж ніяк не випадали з європейського контексту, а часом і виривалися вперед (Шевченко, Стефаник, Курбас, Архипенко, Леонтович). По-друге, в різні періоди історії знайдемо і енергійні новаторські зусилля "модерністів", виходи на нові рівні художнього мислення та художніх рішень. Пошлюся на українське барокко, "козацький" живопис XVI – XVIII ст. (не кажучи вже про іконопис цього і ранішого періодів), на музику XVIII ст., на класиків літератури XIX ст. Ближчий приклад – так званий український авангард 20-х рр., що охоплював літературу, театр, живопис, музику, дістав європейське визнання і був предметом досліджень учених різних країн. Можна згадати тут і наших недавніх "шістдесятників", і творчі пошуки ряду нинішніх молодих поетів.

Стереотип демократизму. Це вже, так би мовити, апологетичний стереотип. Доброзичливці української літератури та мистецтва завжди підкреслювали їхню демократичність (зумовлену переважно селянською базою) і в цьому вбачали їхню привабливість та життєвість. Це справді так. Але і тут абсолютизація була б невиправданою. Соціальна база української літератури та мистецтва насправді була ширшою, і діячі їх, виходячи з різних шарів суспільства, відбивали різні ідеології.

Згадаймо добу Київської Русі, а потім внесок в українську культуру церковних ієрархів та релігійних діячів XVI – XVIII і початку XIX ст. Відроджувачами української літератури були люди високого соціального статусу – І. Котляревський, Г. Квіт-

ка-Оснoв'яненко. В 40-ві рр. під час поїздок в Україну Т. Шевченко знаходить вогнища або, принаймні, рудименти української культури в деяких поміщицьких садибах. Взагалі в українській культурі почесне місце завжди посідала і компонента аристократична (від князя Костянтина Острозького до гетьмана Мазепи, поета і покровителя мистецтв, та й далі – до митрополита Шептицького), компонента дворянська (від київських "хлопоманів" 80-х рр., гуртка Старицьких-Лисенків, групи "Киевской старины", Панаса Мирного і М. Коцюбинського – до Георгія Нарбута): я маю на увазі не лише соціальний стан цих чи інших людей (хоч він, до речі, спростовує поширене уявлення про те, що мало не всі творці української культури були вихідцями з "простого народу"), – але й ту культурну атмосферу, яка їх живила (що, звичайно, не ставить під сумнів ані глибини їхнього ідейного демократизму, ані їхньої наснаженості народною культурою).

Стереотип вторинності. Ним ми значною мірою зобов'язані казенному літературознавству та мистецтвознавству попередніх десятиліть, коли українських письменників та діячів мистецтв у щонайсудовіше обов'язковому порядку слід було зображати не інакше, як догідливими учнями великих російських вчителів. Безперечно, російська культура з кінця XVIII і особливо XIX ст. стає високою школою для українців. Але й тоді вони (принаймні, талановитіші з-поміж них) вчилися, поперше, не сліпо, а творчо; по-друге, не лише у російських майстрів, а діставали стимули від усієї європейської культури. А в творчості Тараса Шевченка, Івана Франка, Михайла Драгоманова, Лесі Українки, Ольги Кобилянської, Михайла Коцюбинського, Василя Стефаника немало моментів випередження сучасного їм рівня ідеологічного та художнього мислення; так само, як, скажімо, у великого режисера-новатора Леся Курбаса, в Олександра Довженка, в раннього Павла Тичини. А втім, академік О. Білецький вважав, що і мало нині шанований Г. Квітка-Оснoв'яненко створив жанр "сільської повісті" вперше в європейських літературах, – раніше, ніж Жорж Санд, Б. Ауербах і Д. Григорович.

Що ж до взаємин української і російської культур, справедливо буде нагадати повсюдно забуте нині: що і російська культура багато що запозичила від української, особливо у XVI–XVIII ст. Та й взагалі спробуймо уявити собі, як виглядали б російська культура і наука без своїх українських гілок, тобто без внеску українців (у літературі: Богданович, Гнедич, Наріжний, Капніст, Гоголь, Данилевський, Мордовцев, Мачтет, Короленко та багато-багато інших; у живопису: Левицький, Борови-

ковський, Трутовський, Куїнджі, Рєпін – так, так, Рєпін завжди підкреслював своє українське походження і свої українські симпатії, – та чимало інших; у музиці: Бортнянський, Березовський, Стравинський; у різних галузях науки: Остроградський, Ушинський, Миклухо-Маклай, Гамалія, Лобачевський, М. Ковалевський, Овсянко-Куликовський, Вернадський та багато інших аж до наших днів). Чималий внесок зробили українці і в польську науку і культуру. Це слід би знати не задля національної гордині, а для подолання власного комплексу неповноцінності та чужого нехтування. Інша річ – чим це оберталося для самої української культури. Якось Драгоманов на питання про те, чому українська інтелігенція виглядає такою слабкою, відповів: як би виглядала французька інтелігенція, якби третина її вважала себе німцями, третина – англійцями і третина – італійцями?

Коли ж брати питання ширше, то можна сказати, що не тільки в культурі українській були "точки зростання", що обіцяли розвиток на випередження своєї доби (хоча здебільшого відповідні пагони силоміць обрубано), але і в житті українського суспільства виявилися такі форми життя і самоврядування, які виходили за рамки свого часу, народжувалися випереджальні політичні ідеї. Це – вже згадувані міщансько-релігійні братства, Запорозька Січ – козацька республіка; варто згадати і про конституцію Пилипа Орлика (1710), яка, щоправда, була складена в еміграції і залишалася нереалізованою, але проголосила принцип республіканізму задовго до того, як він був здійснений у європейських конституціях. Тут же – і республікансько-федералістичні ідеї кирило-мефодіївців, федералістські теорії М. Драгоманова, антимонархічні та антиколоніальні – Т. Шевченка. Нарешті, в деяких концепціях В. Винниченка та М. Хвильового можна бачити зародки майбутнього єврокомунізму та націонал-комунізму.

Стереотип неперестигності. Він – плід безпідставної екстраполяції нинішніх пересудів на весь історичний простір української культури. Насправді ж українська культура знала і щасливі періоди високого престижу в Європі, в Росії. Українські художники XIV – XV ст. славилися в Польщі та за її межами, композитори і співаки високо цінувалися в Росії у XVIII ст. (та й живописці також; Києво-Могилянська академія була одним з найважливіших центрів освіти та науки для всього слов'янства; величезний успіх мав у Росії наприкінці XIX ст. український "театр корифеїв"), я вже не кажу про всеросійське визнання і славу Тараса Шевченка, про високу репутацію І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, В. Винниченка, яких запро-

шували до співпраці найпрестижніші видання; відомо, яким був авторитет у філософії Сковороди, Юркевича, Лесевича, Потебні. Про авангард 20-х рр., Курбаса, Довженка я вже говорив (можна було б згадати і про живопис Бойчука та його школи). Цю тему неважко розвинути, залучаючи деякі імена наших сучасників.

Більшість із цих стереотипів пов'язана з тим, що українські культура і література сприймаються переважно поза європейським і світовим контекстом, лише в односторонньому порівнянні з російським еталоном, а то й просто в "домашньому" аспекті. Це, звичайно, насамперед стосується масової, буденної свідомості, але почасти й наукової. Таким чином, втрачалася порівняльна міра, а отже, й відчуття реального масштабу. А деформації в самооцінці завжди поглиблюють і деформації об'єктивного характеру. Міра ізоляції від світових процесів завжди була і буде мірою не лише економічного, а й духовного зубожіння. Міра і характер контактів будь-якої культури з культурами інших народів є свідченням її власного рівня розвитку і водночас залежить від нього. Малорозвинена культура не здатна на плідні контакти, бо неспроможна резонувати на високі явища. Малооригінальна культура не може щось запропонувати іншим і приречена на пасивну роль у духовній взаємодії, на запозичення й наслідування.

У новітній історії великого значення набирає фактор державності, що вирішальним чином впливає на обсяг і спрямованість культурних контактів.

В минулому маємо періоди інтенсивних культурних обмінів нашого народу з іншими.

Культура наших предків докиївської доби поєднувала елементи давньоіранські, що розвинулися під впливом культур Греції та Переднього Сходу. Величезний культурний субстрат, що таким чином утворився на території нинішньої України, бувши відкритим для найрізноманітніших впливів, водночас зберігав автохтонну стійкість. Культура Київської Русі входила в систему візантійсько-східнослов'янської спільності, але також була пов'язана з культурами Хазарії, країн Центральної і Західної Європи, Південного Кавказу і Закавказзя.

В козацькі і гетьманські часи українська культура виступає як пряма спадкоємиця культури Київської Русі, а її своєрідність і багатоемність визначаються тим, що Україна й далі залишається не лише торговельним, а й духовним перехрестям Заходу і Сходу, перехрестям шляхів, що йшли з Туреччини, Близького Сходу, Індії до Скандинавії, з Італії до Росії, з країн Західної Європи через Польщу. Із Заходу йшли впливи європей-

ського гуманізму, Ренесансу, Реформації, Барокко і Просвітництва – політичного і літературного. Створювалася культура нового типу – насамперед у сфері ідей та форм Реформації і Барокко, але з орієнтацією на ренесансні тенденції.

Хоч творчий потенціал українського барокко не вигасав і у XVIII ст., загалом це було століття остаточного руйнування царизмом самобутніх соціальних і культурних структур, які склалися в Україні в козацькі й гетьманські часи. Відповідно занепадали й міжнародні контакти української культури, а в контактах з Росією на зміну українському впливові приходить пересаджування їх на російський ґрунт і природна адаптація. Потім починається і зворотний духовний рух з Росії в Україну внаслідок зміни культурних потенціалів та виразного переважання незрівнянно могутнішої на той час російської культури як культури державної нації. А втім, в цей час і Україна дає поста-ті, що зберігають національну виразність і вписуються в загальноєвропейську духовність, – Г. Сковорода, Д. Бортнянський, М. Березовський, А. Ведель, Г. Левицький, В. Боровиковський та ін.

Українське відродження першої половини XIX ст. відбувалося в контексті європейських політичних рухів XIX ст. (досі недостатньо вивчено вплив наполеонівських воєн та викликаних ними національно-консолідаційних рухів у Європі), європейського романтизму, політичного і літературного, слов'янських відроджень.

Починаючи з 60-х рр., відбувається новий вихід української літератури на європейські обрії, насамперед через слов'янське середовище.

Особливістю взаємодії української культури з навколишнім культурним світом, власне з культурами більш розвиненими, є те, що в періоди, коли вона інтенсивно компенсувала своє відносне запізнення, відбувалася оригінальна творча контамінація різних великих стилів, які європейські культури проходили в різні часи, – їх "згушення". Так було у кінці XVI – на початку XVIII ст., коли створювалася культура нового типу – насамперед у сфері ідей та форм Реформації і Барокко, але з орієнтацією на ренесансні тенденції. Так було і з романтичним відродженням першої половини XIX ст., коли українська культура, використавши моделі ранніх західно- і південнослов'янських відроджень, вийшла на повнішу взаємодію фольклористичних, науково-лінгвістичних, історико-філософських і літературних рівнів; так було і в літературному процесі середини XIX ст., коли "наклалися" одна на одну сентименталістські, романтичні і реалістичні тенденції; так було і в 20-ті рр., коли українське

мистецтво прагнуло "за одним разом" пройти школу багатьох стилів європейського мистецтва і коли в орієнтації на мистецьку Європу об'єднувалися, змагалися і "ворогували" між собою найрізноманітніші творчі напрямки – від футуристів і авангардистів до неокласиків. Цей останній випадок особливо підкреслює множинність можливих напрямків міжнародних контактів і водночас їхню вибірковість, зумовлену іманентними потребами національного мистецтва чи окремих його відгалужень.

Тривалий час наша наука не надавала належного значення вивченню української культури у світовому контексті, а у масовій свідомості взагалі панувало "хатнє" її сприйняття, уявлення про її неспівмірність і непорівнянність з культурами "історичних націй". Це заважало нам належно побачити навіть значення її для нас самих. І саме відтворення європейського та світового контексту допоможе нам оцінити реальне місце наших класиків у духовності людства. Феміністичні ідеї Ольги Кобилянської виграють порівняно не лише з феміністичними ідеями Жорж Санд, а й скандинавських авторів, а також Ромена Роллана й Стефана Цвейга: вони радикальніші й життєвіші, психологічно повнокровніші за рахунок болючого національного наповнення. Михайло Коцюбинський глибоко психологічно розкрив тему страху як екзистенціального почуття до того, як вона широко ввійшла в європейські літератури; в нього ж можна знайти зародкові елементи того методу, що дістав назву потоку свідомості. Я вже не кажу про Т. Шевченка, І. Франка, В. Стефаника, Лесю Українку, які вписали нові неповторні сторінки в літопис художнього самопізнання людства, – так само як і Л. Курбас, О. Архипенко, М. Леонтович, М. Бойчук, К. Малевич, О. Довженко, ранній П. Тичина, М. Бажан. Українська філософська думка в особі не лише Г. Сковороди, а й П. Юркевича, В. Лесевича, надто ж О. Потебні – далеко не бліда сторінка в історії філософії. У нашому мистецькому житті завжди – то більш, то менш виразно – пульсував "живчик" експериментаторства і новаторських шукань. Сьогодні це і музика Сильвестрова, Грабовського, Станковича та ін., і фільми Параджанова та Іллєнка, і живопис Марчука, Гуменюка, Антонюка та багатьох раніше "підпільних" художників, у тому числі й абстракціоністів, і поезія "шістдесятників" та "вісімдесятників".

Окрема тема – література, мистецтво, наука української діаспори та їхня роль в освоєнні світової культури, адаптації до неї та в транспортуванні західної духовності на материзну. Наявність цього духовного мосту дуже істотно збільшує можливості активної ролі української культури у світі.

Треба сказати, що дослідження міжнародного контексту і міжнародних зв'язків української культури сьогодні ведеться досить широко і набирає розмаху. Зібрано й описано великий матеріал, насамперед у літературознавстві й мистецтвознавстві, висловлено багато цінних спостережень. Однак переважає описовий і лише почасти компаративістський підхід, а не системний чи на рівні типології (хіба що за винятком праць Д. Чижевського та ще деяких зарубіжних вчених, а також О. Білецького). Поки що не маємо, так би мовити, карти "ізо-ліній" світової культури та їхнього проходження на терені української духовності.

Спроби окреслити українську культуру як цілісність, українську духовність у зв'язку із своєрідністю національного характеру та історії також мали переважно есеїстичний характер. При всій повазі до блискучого і глибокого публіцистичного таланту Д. Донцова, Є. Маланюка, Ю. Липи, може, й Ю. Русова, доводиться визнати, що на їхніх концепціях української духовності виразно помітна печать політичної тенденції. Набагато збалансованіший М. Шлемкевич, а бездоганна об'єктивність І. Лисяка-Рудницького змушує жалкувати, що він менше займався історією саме культури.

У дослідженнях і розважаннях про міжнародні рівні функціонування української культури віддається перевага єдиному напрямку культурного обміну – західному. Тим часом "східний напрям" мав для нашої культури не менше значення, і не тільки в найдавніші часи. Особливо коли мати на увазі не лише емпіричні факти впливів та запозичень, а типологію культурних явищ. Так, релігійну полеміку в Україні XVI – XVII ст. варто співвіднести з релігійними полеміками того ж часу у Вірменії та Грузії (насамперед тут необхідно звернутися до постаті Ю. Вишенського). Те саме стосується і проникнення ренесансних ідей, хоч, правда, у Вірменії та особливо у Грузії вони були виражені яскравіше.

Починаючи з кінця XIX ст., наша культура, насамперед література, виявляє вже свідомий, політично вмотивований інтерес до Сходу як спорідненої частини пригнобленого світу, що має близькі до українських завдання пробудження і визволення. Дальше поглиблення цієї орієнтації ми зрозуміємо, оглянувши панорами народження демократичних визвольних рухів та новітніх національних літератур на самому початку XX ст., особливо після революції 1905 – 1907 рр., яка знаменувала вихід на історичну арену сходу Російської імперії та поза нею національних рухів і літератур у Персії, Туреччині, Азербайджані, Вірменії, Таджикистані, Казахстані, Татарії, Башкирії.

Так що призабута нині ідея Миколи Хвильового про "азіатський ренесанс" та революційну Україну як його лідера (ідея, надовго затінена для нас іншими його гаслами – "психологічної Європи", "антимосковськими") – ця ідея не є волюнтаристською візією чи екзотичною вигадкою. За нею – коли не реальна геополітична і культурна роль України, то реальна можливість такої ролі (можливість, на жаль, втрачена). За нею – реальні тенденції визвольних рухів і культурно-відродженських процесів.

У зв'язку зі зростаючою популярністю теми світового контексту української культури та збільшенням літератури з цієї теми особливої ваги набирає науковість критеріїв і науковий критицизм. Нашими постійними супутниками тут не раз були і часом знову стають патріотичні емоції, безкритичні захоплення і натхненний гіперболізм – не лише як рудимент міфологічної стадії мислення, а й як зворотний бік нашого комплексу неповноцінності. Заниженість мірок і смаку, самохвальство не в останню чергу зумовлені відірваністю від загальнолюдської культурної і наукової атмосфери, від світових культурних потенціалів. У свою чергу, такий стан заважатиме гармонійному входженню України в культурний світ, де панують поважні критерії та суворі вимоги, підірватиме довіру до нас та нашої здатності на адекватну самооцінку.

Певна – відносна, звичайно, – несумісність із західним культурним світом може виникати у зв'язку з тією ще не проаналізованою обставиною, що ми не мали цілої низки форм духовного життя, через які пройшли західноєвропейські суспільства, – від, скажімо, галантної і претензійної літератури до культу індивідуалізму, як і цілого спектру філософських шукань.

Отже, нам потрібне адекватніше бачення всього історичного виднокола української національної культури, і літератури зокрема, у європейському та світовому контексті. Потрібна нова концепція української культури. Не для самовтішання чи витворення підбадьорливих міфів та ілюзій і не для самоприпущення, а для справедливої оцінки зробленого багатьма поколіннями, для врахування як очевидного, так і прихованого потенціалу та підключення до нього, для тверезого уявлення про те, що є і чого немає, для вироблення перспектив дальшого розвитку. Важлива передумова створення такої концепції – повернення (воно тільки почалося) цілих масивів національної культури, раніше відчужених від народу, осмислення і освоєння їх (яке теж почалося).

Немале місце посядуть тут і культурні надбання більш як тримільйонної української діаспори, що раніше ігнорувалися і

навіть послідовно очорнювалися. Скрізь у світі, де живуть більш або менш компактні групи українців, а вони живуть на всіх континентах, докладалися зусилля для збереження національної ідентичності, функціонування рідної мови, підтримання тону культурного життя в традиційних і нетрадиційних формах. Протягом десятиліть у діаспорі нагромаджено значний культурний потенціал, створено чималі наукові, літературні, художні цінності; там працювали і працюють багато видатних українських науковців, письменників, митців; розвитку національної культури в діаспорі сприяє досить потужна поліграфічна база; на Заході зосереджена значна частина документальних і архівних матеріалів з історії та культури України; там видано твори і праці радянських письменників і вчених – жертв сталінських репресій; науково об'єктивно висвітлено теми, які у нас протягом десятиліть були заборонені або фальсифікувалися. На жаль, усього цього ми не хотіли помічати і визнавати аж до останнього часу, культивували огульне ставлення до всіх, хто не посідав слухняно прорадянської позиції і не лестив сліпо, тобто практично до всієї реальної діаспори. І лише нині починаємо повертатися обличчям до мільйонів своїх співвітчизників за рубезем.

Виробити нову концепцію історії та розвитку української національної культури можна тільки спільними зусиллями наукових інституцій та творчих спілок. Тут хочеться лише висловити деякі побажання.

По-перше, це має бути не концепція розвитку тільки літератури та мистецтва, а концепція розвитку культури як цілого, тобто охоплювати все духовне й інтелектуальне життя, науку, освіту, засоби масової інформації, сферу виховання, естетику побуту, естетику технологій, ремесла тощо...

По-друге, слід врахувати багатовіковий діалог української культури з російською, а також польською та іншими сусідніми; участь українських творчих сил у розвитку російської культури, в яку вони вносили нові якості; подолати однобічний погляд на українську культуру як субдомінантну щодо домінантної російської.

Далі, варто спробувати розробити модель розвитку національної культури за умов багатонаціонального складу населення та взаємодії культур різних народів, етнічних груп та впливів культури сильнішої. Йдеться як про українську культуру, що розвивалася в оточенні російської, так і про культуру чисельних національних груп, що проживають в Україні (євреїв, греків, поляків, кримських татар, вірмен, болгар, циган, гагаузів та ін.), що розвиваються в оточенні російської та україн-

ської. Ця проблематика становить не лише регіональний інтерес, а й глобальний, оскільки аналогічні або схожі ситуації простежуються в усьому світі.

Варто врахувати модель майбутнього "європейського дому" (як і минулу традиційну присутність – різною мірою – України в Європі).

Час уже переосмислити роль національної мови та культури в житті суспільства, спростувати уявлення, ніби вони не впливають на матеріальний розвиток суспільства, а є начебто лише зворотний зв'язок. На сучасному рівні надзвичайно складного технологічного розвитку залежність цього розвитку від культури (включаючи етику) стала цілком очевидною.

Нова концепція має охопити факти і цінності культурного життя українців поза межами України; розглядати культуру – її збереження і розвиток – як основний зміст історичного процесу; показати шлях руйнування структури особистості; прагнути до поєднання різних підходів до культури: інформаційного, психологічно-інтелектуального, соціоетичного, історичного, синтетичного.

Час, мабуть, поставити завдання: створити інтелектуальну історію України, історію ідей, народжених життям нашого народу; показати специфіку суспільно-історичного досвіду українського народу, а водночас загальнолюдську цінність окремих його моментів, особливо деяких демократичних форм організації суспільного життя; різноманітність настроїв і течій в українському житті XIX ст. (українофіли, общероси, рутенці, москвофіли, балагули, козакофіли, монархісти, піонери українського національного відродження, революціонери-централісти, самостійники, просвітяни, перші українські соціал-демократи та ін.); занепад ідеї буття українського народу як окремої нації у XVIII ст. та її поступове відродження в XIX ст., дальша її доля – у зв'язку з розвитком суспільств та ідеологій в усій Європі (наприклад, політичний і естетичний романтизм початку XIX ст.) та суспільно-політичною атмосферою в Російській імперії; зв'язок хвиль українського відродження (середина – кінець XIX ст., період першої буржуазної революції, 20-ті рр.) з аналогічними станами в історії інших народів; проаналізувати роль релігійних чинників в історії української культури; показати плюралізм українського духовного і культурного життя в Галичині 20 – 30-х рр. XX ст.

З-поміж деяких невідкладних практичних заходів, без яких неможливе адекватне уявлення про історію української культури, слід назвати такі: зібрати і опублікувати не друковані досі пам'ятки української писемності й наукової думки; передруку-

вати корпус українознавчих праць учених XIX ст.; репродувати найцінніше з видань НТШ, "Киевской старины" та ін., систематизувавши видання; опублікувати так само систематизовано матеріали дискусій про українську історію й культуру, про можливість чи неможливість, потрібність чи непотрібність української літературної мови і самостійності української літератури, які тривали протягом усього XIX ст.; зібрати й видати матеріали царської цензури, урядові постанови, спрямовані проти розвитку української мови й культури, та інші офіційні документи, що характеризують історичні обставини, за яких розвивалася українська культура.

Варто висловити також побажання щодо перспектив розвитку української літератури та її стимулювання.

Необхідно передбачити як заохочення відкритості української культури, максимального розширення міжнаціональних і світових зв'язків, так і активну культурну політику держави, спрямовану на захист, гарантування, пріоритетний розвиток національної культури.

Слід добиватися докорінного поліпшення матеріального забезпечення української культури з боку держави, рішучого зміцнення її матеріальної бази, на сьогодні просто жалюгідної.

Водночас варто обговорити питання про децентралізацію, "муніципалізацію" культури (процес, який нині відбувається в усьому світі), причому не лише в організаційному плані. Принципи місцевого самоврядування як форми народовладдя мають бути поширені і на культурне життя, національну культуру.

Треба також протистояти провінціалізації культури як наслідку її централізації, треба відродити значення традиційних центрів української культури (Полтави, Чернігова, Харкова, Одеси, Чернівців, Луцька, Тернополя та ін. – їм за приклад має стати відроджений Львів) та стимулювати створення нових; підтримувати розвиток регіональних культур; відновлювати тридиційну народну культуру і стимулювати її зв'язки з сучасною професійною.

У практичних планах треба передбачити модернізацію бібліотечної, архівної, музейної справи; охоплення всієї сфери української культури сучасними системами інформації, електронними комунікаційними системами, комп'ютеризацією, сучасною розмножувальною технікою, враховуючи, що фонди наукових бібліотек України зазнали значних втрат, створити єдиний фонд рідкісної книги або мікрофільмових копій, використавши фонди всіх бібліотек світу, де є україніка (особливо це стосується видань і періодики початку XX ст. та 20-х рр.); створити так звані вічні фонди рідкісної книги, періодики та архівних

документів за допомогою переведення їх на мікроплівку. Час видати довідник про всіх репресованих діячів науки, культури, мистецтва, розширити обізнаність з їхньою творчістю.

Історія української культури повинна вивчатися у середній та вищій школі.

Потрібне рішуче збільшення кількості та підвищення якості підготовки дослідників української культури та практичних працівників.

Держава має вжити цілеспрямованих заходів для розвитку особливо тих галузей української культури, які сьогодні драматично відстають від запитів часу: кіно, телебачення, різні форми відеокультури, грамзапис, естрада, дитячий театр, історичні та інші фільми для дітей, оперета тощо. Не можна нехтувати значенням за сучасних умов розвитку українських форм маскультури. Водночас для піднесення професійного рівня та естетичної цінності національної культури дуже важливо буде стимулювати експериментальні та авангардні форми професійного мистецтва. Надбанням українського народу повинні стати всі наукові та мистецькі цінності, створені українцями в усьому світі. Без усвідомлення цього неможлива сьогодні справді цілісна українська національна культура.

Майбутнє української нації значною мірою вирішуватиметься у сфері культури. Політичні та соціально-економічні зміни можуть створити сприятливі умови для закріплення, поглиблення й утривалення національної ідентичності й національного розвитку; але остаточну "санкцію" все це дістає лише в духовній культурі нації.

Розвиток культури неможливий без розвитку національного самоусвідомлення (як і останнє без першого). Тому зусилля системи виховання, освіти, преси, радіо, телебачення мають бути спрямовані на поглиблення здорового національно-культурного самоусвідомлення, на вироблення потреби в національній культурі як засадничому елементі, фундаменті духовного здоров'я і суспільства, і особистості.

Кожна нація передає та відновлює свою культуру через освіту. Звідси – необхідність рішуче посилити національно-культурний характер усієї системи освіти. Через культуру інші народи можуть нас пізнати і зрозуміти. Звідси і значення культури для міжнародних відносин.

Не применшуючи значення для нас російської культури як постійного історичного фактора, слід водночас подбати про подальше розширення нашої причетності до культур інших народів світу і передбачити це в концепції розвитку української національної культури.

Можна передбачити, що майбутній розвиток української національної культури визначатиметься насамперед поглибленням історичного та культурного самопізнання. За умов демократизації суспільного та духовного життя, утвердження свободи творчості буде забезпечена змагальність різних напрямів, тенденцій, шкіл. Одним із найважливіших завдань є якнайширше прилучення до світового художнього досвіду, адаптація до нього та співучасть у міжнародному культурному обміні; входження в культурний час світової історії; поєднання імпульсів світового культурного життя з усвідомленням і використанням резервів національних культурних традицій та надбань і можливостей національної духовності і ментальності – за умов піднесення якості духовного життя і орієнтації на створення оригінальних художніх цінностей, що мають значення для всього людства, оскільки саме це і є ознакою зрілості етносу.

Отже, можна сподіватися піднесення і розквіту української національної культури. Певна річ, важко передбачати її конкретні форми в майбутньому, напрямки художніх пошуків та характер здобутків. Але вже сьогодні бачимо розкріпачення творчої уяви, збагачення творчого арсеналу, розширення діапазону умовності і водночас звертання до багатств фольклору (вербального, музичного, образотворчого) не як до джерела запозичень, а як до школи художнього мислення: стимулювання від прихованих потенціалів тих шарів національної культури, які були забуті або неоцінені.

Все це, разом узятє, має підняти рівень нашої національної культури, готувати її новий історичний злет. Будемо вірити в це всупереч незліченним труднощам, складностям і перешкодам.

Надійшла до редакції 15.02.1991 р.

This paper is concerned with problems related to the study of the Ukrainian cultural heritage. The ways for creation of an integral conception of history of national culture are outlined.